

Кирилюк Л.М.

ВИСОТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛАНДШАФТІВ ТА РАЙОНУВАННЯ ПОДІЛЛЯ

Висотна диференціація ландшафтів Поділля та інших регіонів України найбільш чітко проявляється при розгляді висотно-ландшафтних ступенів. Разом з тим, ця особливість диференці-

ації ландшафтів практично зовсім не відображена у фізико-географічному районуванні. Так, у найбільш фундаментальній монографії з цього питання [7] про висотну диференціацію ланд-

шафтів не згадується зовсім. Крім того, на нашу думку, це районування має один суттєвий недолік: опис різних таксономічних і типологічних структур дається за натуральною рослинністю, яка в багатьох природних зонах знищена на 60-85%. А тому, сучасне ландшафтне районування сильно антропогенізованих зон, якими є лісостеп і степ України, обов'язково повинно враховувати особливості структури антропогенних ландшафтів окремих регіонів. Назріла необхідність проводити районування територій спочатку за антропогенними, а вже потім натуральними ландшафтами, тому що характеризуючи регіони переважно за натуральною рослинністю ми, по суті, розкриваємо історичну структуру, тобто ту, яка існувала декілька століть і, навіть, тисячоліть тому. Натуральні ландшафти, що збереглися, повинні стати еталонами, до яких по можливості, потрібно наближувати новостворювані. В такому випадку можна говорити про раціональну організацію природокористування окремого регіону. Розвиток ландшафтознавства вимагає уточнення, а в деяких випадках і проведення нового фізико-географічного районування з метою відображення в ньому сучасного (реального) стану ландшафтів.

Одним із розділів районування території України, на нашу думку, має бути районування з врахуванням висотної диференціації ландшафтів окремих регіонів. Тут необхідно вдосконалити (привести у відповідність) існуючі структури загального фізико-географічного (ландшафтного) районування, а також доповнити їх новими, сукупність яких розкрила б особливості висотної диференціації ландшафтів регіону. Автор пропонує свою схему районування з врахуванням висотної диференціації ландшафтів. Основою цього районування є висотно-ландшафтний принцип. Його особли-

вість полягає в тому, що виявлення таксономічних і типологічних структур районування здійснюється шляхом всебічного вивчення як горизонтальних взаємозв'язків і взаємовпливів складових частин ландшафтних комплексів, так і їх висотної диференціації, в основі якої лежать абсолютні висоти місцезнаходження ландшафтів у сукупності із ступенем розчленованості території, а уже потім – інші фактори.

Регіональне районування з врахуванням висотної диференціації ландшафтів включає в себе такі структури: провінція, область, район, а в деяких випадках і підрайон. Складовими частинами цього районування є типологічні структури. Вони створюють такий варіативний ряд: висотно-ландшафтні рівні, висотно-ландшафтні яруси, типи місцевостей, типи урочищ та типи фацій [6]. Розглянемо загальну характеристику таксономічних і типологічних структур більш детально.

Найбільшою структурою регіонального районування з врахуванням висотної диференціації висотних ландшафтів є провінція (ВЛП). При виділенні провінції використовуємо метод провідного чинника. Таким у даному випадку є геолого-геоморфологічний. Характеризуючи провінцію слід зупинитися в першу чергу на будові мас земної кори, їх стійкості до розмиву та проаналізувати наслідки неотектонічних рухів. Від цих чинників залежать абсолютна висота території та ступінь її розчленованості. Значний вплив на висотну диференціацію ландшафтів має кліматичний чинник. Від сукупності цих чинників залежать диференціація ґрунтового покриття, натуральної рослинності та ландшафтів у загальному.

Найкраще характеризувати особливості ландшафтної структури провінції через аналіз співвідношення ландшафтних комплексів на висотно-ландшафтних рівнях. Кожна провінція буде характе-

ризуватися специфічною їх структурою. Так, наприклад, Правобережна височинна лісостепова провінція України складається з трьох рівнів, в той час як рівнинна Лівобережна – тільки з двох: “молодого” та “типового”. При характеристиці кожного рівня необхідно показати співвідношення на них сучасних (антропогенних і натуральних) ландшафтів. В регіонах, де антропогенні ландшафти є пануючими, їх можна характеризувати за окремими класами (сільськогосподарські, селитебні, дорожні і т.д.).

Кожна провінція складається із висотно-ландшафтних областей (ВЛО). Вони мають значно більші площі ніж у комплексному просторовому фізико-географічному районуванні. Причина –, крім геолого-геоморфологічних особливостей враховується і структура антропогенних ландшафтів. Як і провінція область складається з певної кількості висотно-ландшафтних ступенів та ярусів. Характеризуючи їх необхідно основну увагу приділити розподілу ландшафтів за типами місцевостей з акцентуванням уваги на їх співвідношенні.

Висотна область складається з висотно-ландшафтних районів (ВЛР). При характеристиці кожного із них необхідно детально зупинитися на процентному співвідношенні висотно-ландшафтних рівнів та ярусів, а також показати розподіл по кожному з них як натуральних так і переважаючих типів антропогенних ландшафтів. Їх опис бажано давати окремо. Характеристика натуральних ландшафтів дає цілісну картину висотної диференціації ландшафтів минулого; опис висотної диференціації антропогенних ландшафтів розкриває сучасну структуру ландшафтних комплексів висотно-ландшафтних районів.

Покажемо це більш детально на прикладі Поділля. Територія Поділля є складовою частиною Правобережної

височинної лісостепової провінції. Вона характеризується підвищеним рельєфом, значним його розчленуванням та помітним переважанням (до 80%) антропогенних ландшафтів. За обмеженістю обсягу статті детальну її характеристику подати не має змоги. На території Поділля знаходиться 4 ВЛО: Подільська, Придністровська, Придніпровська і Південнополіська. Особливості районування висотної диференціації ландшафтів Поділля покажемо на двох найбільш характерних: Подільській ВЛО та Східноподільському ВЛР.

Майже 85% території Поділля займає *Подільська ВЛО*. Її межі на півночі проходять по Північноподільському геоморфологічному уступі, по лінії с.Підзамче – м.Кременець – с.Майдан – с.Плужне – с.Радешівка – с.Красносілка – с.Гамарня (район м.Полонного). Звідси ця межа повертає на південний схід і проходить через с.Старий Остропіль – с.Уланів – м.Калинівку – смт.Турбів – смт.Липовець, а далі вздовж долини лівого берега р.Соб до впадіння її в Південний Буг. Південну межу проводимо по лінії: м. Ладижин – смт. Томашпіль – смт.Копайгород – смт. Вінківці – смт.Смотрич – м. Чортків – м.Бучач – смт. Монастирська – с. Діброва.

В основі Подільської ВЛО лежать породи Українського кристалічного масиву на сході та Волино-Подільської монокліналі на заході. Вони перекриті незначною (5-15м) товщею антропогенних відкладів, які представлені переважно лесом та лесоподібними суглинками [1]

Однією з особливостей Подільської ВЛО є те, що вона зазнала найбільших, серед інших рівнинних територій України, пліоцен-антропогенних піднять, які досягли відносних відміток від 200 м на сході до 300 м на заході [1] Результатом цих поступових піднять, а також паралельного врізу річкових долин в рельєф, стала значна розчленованість

території. В багатьох місцях на денну поверхню виходять гірські породи.

Абсолютні висоти Подільської ВЛО коливаються в широких межах від 280 до 420 м, а переважаючими є 300-350 м над рівнем моря. Більш підвищеною є західна частина. На схід та південь від цієї ділянки територія поступово знижується. Загалом переважаючим похилом є південно-східний. Цьому напряму підпорядковуються течії Південного Бугу, більшості його приток, а також верхні частини течій Горині, Случі, Серету.

Територія цієї ВЛО є складовою частиною основного вододілу басейнів Чорного та Балтійського морів. Також тут проходить частина вододілу басейнів Дніпра, Дністра та Південного Бугу. Найбільшими річками, що беруть початок на території Подільської ВЛО є Південний Буг, Західний Буг, Горинь, Случ, Іква, Серет, Смотрич, Збруч, Стрипа, Мурафа.

Область характеризується значною густотою розчленування. Середня ширина елементарного схилу коливається в межах 0,2-0,4 км, а середня глибина розчленування становить від 20 до 60 м. В загальному територія Подільської висотно-ландшафтної області є підвищена розчленована лесова рівнина прильодовикових областей.

Клімат області характеризується поступовим наростанням континентальності з північного заходу на південний схід. Так, якщо в Кременці річна амплітуда температур становить 23°C при 596 мм опадів, то у Хмельницькому відповідно – до 24,2°C і опадів – 565 мм, у Липовці вже 24,6°C, а кількість опадів зменшується до 550 мм.

Серед ґрунтів у межах Подільської ВЛО найбільше розповсюдження мають чорноземи малогумусні та опідзолені (55-60%). Значно менше поширені темно-сірі та сірі опідзолені ґрунти (18-20%). Інші типи ґрунтів зустрічаються

рідко.

Природна рослинність у результаті тривалого та інтенсивного освоєння території збереглася на 12-15%. Всюди переважають антропогенні ландшафти. Серед них панують сільськогосподарські (до 75, місцями і 85-90 %), значно поширені й селитебні (до 5%), дорожні та гірничопромислові (5-8%), також лісокультурні (4-5%).

У межах Подільської ВЛО виділяються три висотно-ландшафтні рівні. “Молодий” акумулятивний висотно-ландшафтний рівень займає 13-18 % території, типовий – 70-73 %, а “старий” денудаційний – 10-12 %. В окремих частинах ВЛО їх співвідношення неоднакове. Більш детальну характеристику висотно-ландшафтної структури області дамо на прикладі окремого Східноподільського ВЛР. До його складу ми відносимо західну й центральну частину Уланівського району області Придніпровської височини, а також Летичів-Літинський, Гайсинський і Брацлавський фізико-географічні райони Подільського Побужжя [2]

Основою цього району є породи Вінницького блоку Українського кристалічного масиву, які в багатьох місцях виходять на денну поверхню. Кристалічні породи перекриті пилюватими лесоподібними суглинками під якими інколи зустрічаються глинисто-піщані відклади сармат-балтського віку. Вони багаті на підземні води, близьке залягання яких призводить до виникнення численних зсувів [1]. Певне поширення в межах району мають піски четвертинного віку. Найбільші їх масиви зосереджені між смт. Літином – смт. Летичевом, м.Калинівкою – смт.Турбовим, а також поблизу смт. Дашів [7].

Абсолютні висоти поверхні Східноподільського ВЛР становлять 250-300 м, а відносні відмітки рідко досягають 40-50 м. Виключенням є долина Південного Бугу. В загальному Східноподільсь-

кий район – хвиляста малорозчленована височина. Для району характерний південно-східний ухил поверхні, якому підпорядковані течії Південного Бугу та його приток.

До складу Східноподільського ВЛР входять Летичів-Літинська водно-льодовикова алювіальна рівнина та Вінницька денудаційно-аккумулятивна слабохвиляста рівнина.

Температурний режим району характеризується значною строкатістю. Так різниця липневих температур між метеостанцій Хмільника й Гайсина становить $1,3^{\circ}\text{C}$. Це досить значна різниця. Велику амплітуду мають і значення середніх січневих температур. Між метеостанціями Липовець ($-5,9^{\circ}\text{C}$) і Гайсин ($-5,2^{\circ}\text{C}$) вона становить $0,7^{\circ}\text{C}$. Ці метеостанції розташовані поряд, а така значна різниця температур пояснюється їх різним розташуванням в рельєфі. Метеостанція Липовець розташована на вододілі, а значить відкрита для холодних північних та північно-західних вітрів. В той же час метеостанція Гайсин завдяки розташуванню в річковій долині закрита від них. Кількість опадів різко зменшується від 590 мм на метеостанції Хмільник до 460 на метеостанції Гайсин. Як бачимо, спостерігається різке наростання континентальності клімату вздовж долини Південного Бугу.

На території Східноподільського ВЛР строкатість ґрунтового покриву, порівняно з іншими районами, різко зменшується. Переважають сірі опідзолені ґрунти. Серед них великими островами зустрічаються ясно-сірі опідзолені ґрунти. Особливо великі площі вони займають у трикутнику м. Хмільник – смт. Літин – м. Вінниця. Часто ясно-сірі та сірі опідзолені ґрунти зустрічаються в комплексі.

У межах Східноподільського ВЛР є дві ділянки, що за складом ґрунтового покриву різко виділяються в межах По-

дільської ВЛО. Це давні прохідні водно-льодовикові долини. Перша з них – Летичівська рівнина, а друга тягнеться по лінії вздовж річки Снивою – через смт. Турбів – і далі вздовж р. Соб. На цих ділянках, що характеризується різним ступенем розчленованості поряд із чорноземами глибокими малогумусними, чорноземами опідзоленими, сірими та ясно-сірими опідзоленими ґрунтами зустрічаються і такі, чисто поліські ґрунти, як дернові слабо – та середньопідзолисті піщані й глинисто-піщані в комплексі з лучно-болотними та торфово-болотними ґрунтами [3].

У межах Східно подільського ВЛР розташовані повністю Літинський і Немирівсько-Тульчинський геоботанічні райони, а також невелика східна частина Жмеринського-Віньковецького і крайня західна частина Жашківського геоботанічних районів [3]. Натуральна рослинність збереглася в таких співвідношеннях: ліси займають 11-12 % території, луки, степи та болота 4-6%. Натуральна рослинність краще збереглася в Летичівській низовині у північній частині району і значно гірше в південній. В заплавах річок, а також депресіях флювіогляціальних рівнин на болотних, торфово-болотних та мулуватоглеєвих ґрунтах поширені трав'яні (очеретові, рогозні та осокові), чагарникові, з верби попелястої болота та заболочені вільхові ліси. Поряд з ними, на ділянках, що краще дреноються, зростають справжні луки в комплексі з болотистими. Фоновими тут є костриця лучна, мітлиця біла, осока струнка та лепешняк великий [7].

Здебільшого, на висотах 260-300 м розташовані дубові та дубово-соснові ліси. Останні, крім Летичівської рівнини, приурочені також до другої тераси Південного Бугу. Вони зростають на дернових середньо- і слабопідзолистих супіщаних і суглинистих ґрунтах. Їхні масиви тут настільки значні, що дають

можливість дослідникам називати цю територію “Подільським Поліссям” [4]. І дійсно за флористичним складом ці ліси майже подібні до поліських. Серед лісових масивів, тут значне поширення мають трав’янисті й лісові болота та болотисті луки.

Дубові ліси займають менш обводнені, але оглеєні ділянки терас, а також покатами схилами піднімаються на межиріччя. Саме на цій території вченими [3] досліджено висотну диференціацію асоціації дубових лісів Східного Поділля. Вони створюють такий екологічний ряд починаючи від найбільш зволжених ділянок: дубові ліси крушиново-молінієві, ліщиново-зірочникові, ліщиново-волосистоосокові, ліщиново-гірськоосокові, татарсько-кленово-зірочникові, татарськокленово-гірськоосокові. Вище, на межиріччях, вони представлені дубовими лісами (знизу вверху) свидино-гравілатовими, ліщиново-жіночобезщитниковими, ліщиново-яглицевими.

Вузькі та хвилясті межиріччя (290-340 м) зайняті дубово-грабовими та їх похідними грабовими лісами. Тут, на світло-сірих та сірих опідзолених ґрунтах на крутих схилах панує асоціація дубово-грабового лісу волосистоосокового. Вище неї, на більш пологих схилах та вершинах горбів на ґрунтах такого ж складу переважають асоціації дубово-грабового лісу яглицевого та грабового лісу яглицевого [3].

Степові угруповання збереглися лише на крутих схилах ярів та річкових долин. Ґрунтовий покрив під ними – малопотужні або майже зовсім змиті дерново-карбонатні ґрунти. Серед угруповань переважає костриця борозниста. Значно рідше зустрічаються угруповання ковили волосистої та бородача звичайного.

На решті території Східноподільського висотно-ландшафтного району поширені ландшафти антропогенного похо-

дження. Їх висотна диференціація також має свої особливості. Заплавні луки на “молодому” акумулятивному висотно-ландшафтному рівні займають 4-6%. Здебільшого вони використовуються для випасу худоби, менше під сінокоси. Найбільше поширення сінокоси мають у межах населених пунктів. Протягом 80-90 років ХХ ст. на заплавлених місцевостях активно формувались дачні селитебні ландшафти. Це, як правило, невеликі за площею (0,04-0,1 га) ділянки, на яких знаходяться дачні будинки, а навколо них сади та ягідники. На верхньому ярусі “молодого” акумулятивного висотно-ландшафтного рівня, який представлений надзаплавнотерасовими місцевостями, помітно переважають антропогенні ландшафти. Виключення становить Летичівська рівнина. Надзаплавні тераси простягаються на десятки кілометрів, як наприклад, поблизу м. Гнівань. Тепер тераси зайняті лучно-пасовищним та польовим типами сільськогосподарських ландшафтів. Серед лучно-пасовищних ландшафтів домінують луки. Як пасовища луки використовуються значно рідше. У структурі польових культур переважають зернові (пшениця, ячмінь) та кормові.

До надзаплавнотерасових місцевостей приурочено майже 60% селитебних ландшафтів. Тут зустрічаються як сільські, так і міські поселення. Для сіл, особливо в приміських зонах, характерна наявність на багатьох подвір’ях теплиць.

В містах помітна висотна диференціація промислових та житлових зон. На краю заплави та бровці першої надзаплавної тераси розташовані промислові зони. Вони виникли за останні 30 років і представлені АЗС, СТО, електроцентралями, малими приватними підприємствами, а часом і культурно-спортивними комплексами. Безпосередньо на терасі знаходиться перша житлова зона. Вона складається з малопо-

верхового типу міських ландшафтів, і представлена переважно приватними, або 2-3-х, зрідка 5-ти поверховими будинками, які були збудовані в 50-60 роки. В приватному секторі навколо будинків поширені сади.

На переході до другої тераси, ще на початку та в середині ХХ ст. були збудовані великі промислові підприємства, які на той час знаходились на віддалі 0,5-1,5 км від житлової зони. Пізніше цей простір був забудований як промисловими так і житловими спорудами.

У великих містах (Вінниця, Хмільник, Тульчин) верхня тераса, а також початок плакорів були забудовані висотними (до 9 поверхів) житловими масивами, серед яких є й нові промислові підприємства. На їх околицях в 90 роки ХХ ст. почали активно будувати підприємства та споруди, які працюють на сферу послуг. Це об'їзні дороги, АЗС, СТО, автокемпінги, невеликі перевалочні бази, заклади громадського харчування і навіть ринки.

- 1.Бондарчук В.Г. Геологічна будова Української РСР.-К.:Рад.школа,1969.-375с. 2.Воропай Л.І., Кожуріна М.С.,Рибін М.М. та ін.Фізико-географічне районування Подільських областей.-Чернівці:ЧДУ,1966.-142с. 3.Геоботанічне районування Української РСР.-К.:Наукова думка,1977.-302с. 4.Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України.-Вінниця :Арбат,1998.-289с. 5.Денисик Г.І., Воловик В.М., Кирилюк Л.М. Нариси з антропогенного ландшафтознавства.-Вінниця,Арбат,1999.-150с. 6.Кирилюк Л.М.Висотні рівні та ступені Поділля//Українська геоморфологія: стан і перспективи.-Тези наукової конференції.-Львів:Меркатор,1997.-С.139-141. 7.Фізико-географічне районування Української РСР/Ред. В.П. Попов, О.М.Маринич, А.І. Ланько.-К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 683 с.